

ФИЛОСОФИЯ. МАДАНИЯТ ТААНУУ
ФИЛОСОФИЯ. КУЛЬТУРОЛОГИЯ
PHILOSOPHY. CULTURAL SCIENCE

Мехмет Шахин

ЭТНОМАДАНИЯТТАГЫ СИМВОЛИКАЛУУ ФАКТОРЛОР

Мехмет Шахин

СИМВОЛИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В ЭТНОКУЛЬТУРЕ

Mekhmet Shakhin

FACTORS OF SYMBOLS IN ETHNIC CULTURE

УДК: 316.7

Этникалык маданияттын маанилүү курамдык бөлүгү болуп этникалык өзүн өзү таануу (этническое самосознание) эсептелет. Аталган түшүнүк изилдөөлөргө атайы илимий термин катары тартылганга чейин теориялык аңдап билүүнүн узакка созулган жана татаал жолун басып өткөн. Бул макалада этномаданиятындагы символикалуу факторлорго көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: этникалык өзүн өзү таануу, этникалык каада-салттар, этникалык символика.

Основопологающей частью этнической культуры является этническое самосознание. Данное понятие играет важную роль в исследованиях, посвященных научной терминологии и теории. Данная статья сфокусирована на исследовании символических факторов в этнокультуре.

Ключевые слова: этническое самосознание, этнические обычаи и традиции, этническая символика.

A fundamental part of the ethnic culture is ethnic identity. This concept plays an important role in studies of scientific terminology and theory. This article focuses on the study of the symbolic factors in ethnic culture.

Key words: ethnic identity, ethnic customs and traditions, ethnic symbolism.

Этникалык маданияттын маанилүү курамдык бөлүгү болуп этникалык өзүн өзү таануу (этническое самосознание) эсептелет. Аталган түшүнүк изилдөөлөргө атайы илимий термин катары тартылганга чейин теориялык аңдап билүүнүн узакка созулган жана татаал жолун басып өткөн.

Алгач теориялык эмгектерде «улуттук өзүн өзү таануу» («национальное самосознание») түшүнүгү пайда болуп, андан соң, ар кыл тарыхый жагдайлардан улам бул түшүнүк илимий колдонуудан бир аз убакытка чыгып калган. Улуттук патриотизм проблематикасына байланыштуу аталган термин ХХ кылымдын ортосунда гуманитардык илим тарабынан кайрадан талап кылына баштаган. Изилдөөчүлөр «улуттук өзүн өзү таануу» түшүнүгүн «ири алдыда, өз элине таандык болуу, өздүк улуттук кызыкчылыктарды түшүнүү сезими»¹ катары аныкташкан.

Алардын пикири боюнча улуттук өзүн өзү таануу коомдук аң-сезимдин органикалык бир бөлүгү жана анын калыптанышын алар улуттун (нациянын) этникалык аймак (территория), экономикалык жалпылык, тил жана маданият сыяктуу негизги белгилери менен биргеликте анализдешкен².

Этникалык өзүн өзү таанууну концептуализациялоонун кийинки этабы сөз болуп жаткан түшүнүктүн маани-маңызын ачуу менен байланышып, анын түзүмүн (структурасын), курамдык элементтерин изилдөө өзгөчө актуалдуу боло баштайт. Айрым изилдөөчүлөр анын түзүмүн (структурасын) гомогендүү деп белгилесе, башкалары аны көп компонентке ээ деген көз караштарын билдиришкен. Этникалык өзүн өзү таанып билүүнү көп компоненттүү деген пикирдеги авторлордун айрымдары өтө жалпыланган формадагы түзүмдүк (структуралык) элементтердин спектрин айырмалап көрсөтсө, башкалары алардын конкреттүү варианттарын сунуш кылышкан.

Этникалык өздүк таанымдын түзүмү (структурасы) боюнча Ю.В. Бромлей тарабынан сунуш кылынган түшүнүм кеңири белгилүү. Ю.Бромлейдин пикири боюнча инсандын этникалык өздүк таанымы (этническое самосознание личности) менен этникалык жамааттын өздүк таанымы (самосознание этнической общности) бири биринен айырмалуу түшүнүктөр жана алар этникалык өздүк аныктама (этническое самоопределение) менен гана чектелип калышпайт. «Инсандын деңгээлиндеги этникалык таандык болууну түшүнүү, – деп жазат Ю.В. Бромлей, – жана анын деңгээлине ылайык келген этникалык жамааттын баардык мүчөлөрүнүн кандайдыр бир иденттүүлүгү тууралуу түшүнүм этникалык өздүк таанымдын компоненттеринин бирөөн гана, башкача айтканда, өзүн кандайдыр бир этноним менен атоодо көрүнгөн кандайдыр бир натыйжаны гана чагылдырышат»³.

¹ Елаева И. Э. Теоретические подходы к изучению этнической идентичности в отечественной науке // Этнологические исследования. – Вып.1. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2000. – С. 32.

² Елаева И. Э. Теоретические подходы к изучению этнической идентичности в отечественной науке // Этнологические исследования. – Вып.1. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2000. – С. 32.

³ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – С. 181.

Этникалык өздүк таанымдан Ю. В. Бромлей төмөнкүдөй компоненттерди айырмалайт: этникалык баалуулуктарды жана кызыкчылыктарды түшүнүү, этникалык чындыкка карата эмоционалдуу мамилелердин комплекси менен коштолгон «өздүк» жамааттын типтүү делген белгилери, анын сапаттары (касиеттери) жана жалпы жетишкендиктери, элдин келип чыгуусу (генезиси) жана тарыхый өткөнү, территориалдык жалпылык, тил жана маданият тууралуу түшүнүмдөр (этникалык автостеро-типтер)⁴. Мындан сырткары, өздүк этностун сапаттары жана касиеттери тууралуу ой толгоолор башка этникалык жалпылыктарга мүнөздүү делген түшүнүмдөр (гетеростеро-типтер) менен да тыгыз байланышкан. Бул болсо, этностор салыштырмалуу категория экендигинен кабар берет.

Инсандык жана топтук деп аталган 2 деңгээлден турган *этникалык өздүк таанымга* болгон жогорудагыдай позиция, *бир жагынан*, этникалык өздүк таанымды изилдеген 2 негизги жобонун ортосундагы кандайдыр бир чектелгендикти (изоляцияны) жана методологиялык коопсуздукту четке кагып, алардын өз ара бирин бири толуктап тургандыгын, өз ара шарттуулугун баса белгилесе, *экинчи жагынан*, ар кыл, мозаикалуу жана фрагментардуу чечмелөө (интерпретациялоо) менен шартталган этникалык өздүк тааным феноменинин татаалдыгын, көп кырдуулугун, көп варианттуулугун жана көп фондуулугун ачык чагылдырат.

«*Аң-сезим*» («сознание») жана «*өздүк аң-сезим*» («самосознание») түшүнүктөрүнүн ортосундагы айырмачылык тууралуу сөз кылсак, анда алардын ортосундагы чек сызыгы объектти чагылдыруу жана рефлексия (ой чаптыруу) деңгээли боюнча өткөрүлөт. Ал эми «*улуттун аң-сезими*» («сознание нации») «анын жалпы коомдук аң-сезими» катары чечмеленгендиктен, «*улуттук (этникалык) аң-сезимге*» («национальное (этническое) сознание») караганда кеңири предметтик областты туюндурат⁵.

Ошентип, *илимий этнокультурологияда* төмөнкүдөй аныктама кеңири колдонулат: этнос өзүн башка аналогдуу жамааттардан айырмалаган адамдардын маданий жалпылыгы болуп саналат. Башкача айтканда, этностун жашоо-тиричилиги анын мүчөлөрү өздүк топтук жалпылыгы менен башкалардан айырмачылыгын таанып билүүсүнөн, өздүк этникалык таанымдын туруктуулугунан көз каранды. Анткени, этникалык өздүк таанымдын алмашышы кандайдыр бир этноско таандык болуу түшүнүмүнүн алмашышын, берилген этникалык топтун жашоо-тиричилигинин токтошун, анын башка этникалык чөйрөгө сиңип, жок болушун туюндурат.

Этникалык өздүк таанымга этностун мамлекеттик, же конфессионалдык маанайдагы жалпы-

лыктар менен болгон шайкештиги оң таасир берет. Мындай шайкештик *диний өздүк тааным* (мисалы, иудаист еврейлер) жана *социалдык өздүк тааным* (мисалы, дискриминацияга дуушар болгон этникалык азчылыктын өздүк тааным) менен толуктала алат.

Өнүккөн коомдордогу этникалык өздүк таанымды өнүктүрүүдө жана бекемдөөдө улуттук интеллигенция көрүнүктүү ролду ойнойт. Этнос өздүк таанымын вербализациялоо (сөз менен чагылдыруу) жөндөмүнө ээ болгондо гана өзүн тарыхый процесстин субъектиси катары көрсөтө алат. Мындан сырткары, өнүгүүнүн белгилүү бир стадиясына жетүү аркылуу башка идеологиялык формалар сыяктуу эле этникалык өздүк тааным кандайдыр бир өз алдынчалуулукка ээ болуп, башка идеологиялык формаларга таасир эте алат. Этникалык өздүк тааным негизги этникалык өзөктөн территориалдык да, чарбалык-маданий да өнүгтүрдө алыстаган жана эне тилин жоготуп алган адамдар тобу тарабынан сакталып калышы толук ыктымал. Этникалык өздүк тааным идеялардын таасири астында өнүгүп, мамлекеттик-территориалдык жалпылыкты кайра жаратууга (мисалы, XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы поляктарда), эне тилди кайра жандандырууга жана өнүктүрүүгө (мисалы, XIX кылымдагы чехтерде, XIX-XX кылымдардагы ирландыктарда) көмөк бере алат.

Этникалык өздүк таанымдын маанилүүлүгү калкты каттоо жана аны массалык түрдө статистикалык эсепке алуунун башка формаларында негизги көрсөткүч катары колдонууга мүмкүндүк берет. Мындай учурларда эне тил экинчи орунда калат. Маргиналдуулук (ара жолдо калуучулук) абалдарындагы кош мүнөзгө ээ өздүк тааным шарттарында этникалык процесстер так кесе аныкталбай, этникалык өздүк таанымды чагылдыруу бир кыйла кыйынчылыктар менен коштолот. Эреже катары, адамдар бири бирине кайнаса каны кошулбаган 2 этникалык маданияттын ортосунда термелип калган учурларда, же башка этникалык чөйрөгө карата массалык миграциялар болгондо, ошондой эле, этникалык топ башка калк тарабынан ассимиляцияга дуушар болгондо маргиналдуулук кырдаалдары жаралат. Мындай жагдайларда өздүк таанымды чындоо этностун өздүк социалдык-территориалдык (анын ичинде мамлекеттик) уюмуна карай умтулуусу, башкача айтканда, анын патриотизм сезими менен айкалышат.

Айрым учурларда тигил же бул объективдүү себептерден улам этностун кандайдыр бир бөлүгү анын өзөгүнөн бөлүнүп, өзүнө гана таандык болгон жаңы өздүк таанымга ээ өз алдынча этникалык биримдикти түзгөн кездер болгон. Албетте, мындай процесс бир мезгилде эле боло калбайт жана эреже катары, узак мезгилге созулуп, конкреттүү кырдаалдардын таасири астында калыптанат.

Эки же андан көп этностор жашаган контактуу зонада узакка созулган туруктуу байланыштардан улам тигил же бул этноско таандык кылуу кыйынчылыкты жараткан аралаш топтор жаралат. Натыйжада мындай топтор өз алдынча жаңы этни-

⁴ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – С. 181.

⁵ Снежкова И. А. К проблеме изучения этнического самосознания у детей и юношества // Советская этнография. – 1982. – № 1. – С. 80.

калык биримдикке баш кошот, же башка этностордун курамына сиңип кетет. Сөз болуп жаткан топко мисал катары алгач тува этносун таандык болуп, бирок, бүгүнкү күндө өз алдынча этникалык түзүм катары жашап жаткан тофаларлар жана сойоталар деп аталган жамааттарды атоого болот. Бүгүнкү күндө алардын тувалыктар менен чогуу жашаган жалпы территориясы да, реалдуу экономикалык байланыштары да болбогондуктан, тува этносунун жашоо-тиричилиги үчүн бул жамааттардын ролу толугу менен жокко чыгып, жалпы жонунан, *тофаларлар* менен *сойоталар* өздүк этнонимге жана этникалык өздүк таанымга ээ жаңы жамааттарга айланышкан⁶.

Жогоруда сыпатталган учурлар сейрек эмес жана А. М. Решетов жазгандай ал төмөнкүдөй себептерден улам болот: «Өзүн кандайдыр бир этностун бөлүгү эмес, өз алдынча этникалык бирдик катары кароо тенденциясы айрым этникалык топтордо тигил же бул тарыхый доорлордо көрүнүп келген жана бүгүн да көрүнүүдө»⁷. Ошол себептен, сойоталардын өзүн өзү түрк тектүү тувалыктардан гана эмес, азыр өздөрү бир бөлүгүнө айланган монгол тектүү буряттардан да айырмаланган этникалык жамаат катары көрсөтүү далалаты улуттук автономия алуу укугуна ээ болу ниети менен шартталган. Айта кетчү жагдай, мындай укукка алар 2000-жылдын ноябрь айында жетише алган. Тофаларлар болсо өздөрүн өз алдынча этнос катары таануу укугуна бир аз мурдараак, башкача айтканда, 1951-жылы ээ болушуп, бүгүнкү күнгө чейин алар бул укукту колдорунан чыгарбай келишет. Азыркы кезде тофаларлар өз чөлкөмүнүн (регионунун) коомдук турмушунда өз алдынча ролду ойноп, өздөрүнүн этникалык жана маданий өз алдынчалуулугун андан ары да бекемдөөгө, өнүктүрүүгө багытталган иш-чараларды активдүү ишке ашырып келишет.

Этникалык каада-салттар (этнические традиции) социалдык текке ээ стереотиптер түрүндө туюнтулган жана этнос тарабынан маданий мейкиндик-убакыттык трансмиссия жолдору аркылуу ишке ашырылган коллективдүү тажрыйбанын негизги формаларын түшүндүрөт. Этникалык каада-салттардын үлүшү айыл чарбасы менен кол өнөрчүлүгүнүн салттуу формаларында үстөмдүк кылса да, алар өндүрүштүк жана кесипкөй чөйрөлөрүндө арбын кездешпейт. Этникалык каада-салттар социалдык нормативдердин моралдык-этикалык, этикеттик жана жүрүм-турум эрежелери сымал бөлүмдөрүндө үстөмдүк кылат; көркөм чыгармачылыктын баардык түрлөрү менен өнүктөрүнө (аспектерине) эксплициттик же имплициттик маанайда сүңгүп кире алат; ошондой эле турмуш-тиричиликтин, айрыкча,

күнүмдүк жана үй-бүлөлүк турмуштагы маданиятты аныктагыч катары маанилүү ролду ойнойт⁸.

Этникалык каада-салттын жашоосунун негизги шарты болуп анын кандайдыр бир этностун жандуу жана коллективдүү эс-тутумунда сакталып калышы, муундан муунга тынымсыз берилип турушу эсептелет.

Ошол эле учурда туруктуу мүнөзгө ээ тигил же бул этникалык каада-салт убакыттын өтүшү менен *этникалык символикага айланып кетиши толук ыктымал*. Эреже катары, этникалык символика деп материалдык жана руханий маданияттын кандайдыр бир этникалык жамааттын мүчөлөрүнүн тигил же бул зарылдыктары менен керектөөлөрүн канааттандыруу сыяктуу тике функционалдык ролду аткаруудан сырткары, ошол этникалык жамаатты башкалардан айырмалаган функцияны да аткарган кубулуштары менен элементтеринин бүтүндөй бир комплексин түшүнүүгө болот. Эгерде эрте таптык коомдо этникалык жамааттар чыңдалып, алар кул ээлөөчүлүк же феодалдык элдер тибине өтүп, этникалык символиканын чөйрөсү кеңейсе (ага материалдык маданияттын көп сандаган элементтери, айталы, кийим-кече, турак-жай ж.б. кире баштаган), жаңы жана соңку жаңы тарыхый доорлордо материалдык жана руханий маданияттын индустриализацияланган жана урбанисттик формалары кеңири жайылып, этникалык символиканын чөйрөсү уламдан улам тарып барат. Өнүгүүнүн жаңы этаптарында этникалык символика баалуулук маанисине ээ автостереотиптер, диндин конкреттүү формалары (айтсак, индустардын сикхизм дини, япондордун синтоизми), руханий маданияттын компоненттери (эпос жана фольклордун башка түрлөрү), салттуу маданияттын конкреттүү формалары сыяктуу чөйрөлөргө гана топтолуп калганын байкоого болот⁹.

Кандайдыр бир кырдаалдын, же жагдайдын таасири астында этникалык маданияттын тигил же бул феномени же этникалык каада-салтка, же этникалык символго, же бир эле мезгилде экөөнө тең кантип трансформацияланаарын төмөнкү мисалдардын жардамы аркасында көрсөтсөк.

Этникалык маданияттын *этникалык символикага* айланган спецификалуу кубулушу катары *испандыктардын салттуу оюну* болуп саналып, булактардын күрөшү формасындагы атактуу *корридан* атоого болот. Коррида башка өлкөлөрдө да ойнотулганына карабастан, ал Испанияда да гана ушунчалык популярдуу болгондуктан, аны испандык этникалык маданияттын символу катары кабыл алышат. Корриданын маңызын ибериялык тукум деп аталган өзгөчө түрдөгү булактар менен күч сынашып,

⁶ История Тувы: В 2 т. 2-е изд., перераб. и доп. / под общей ред. С. И. Вайнштейна, М. Х. Маннай-оола. - Т. 1. - Новосибирск: Наука, 2001. - С. 367.

⁷ Решетов А. М. Гетерогенность как перманентное состояние этноса: Этнос и его подразделения // Этнос и его подразделения. - М.: Наука, 1992. - С. 134.

⁸ Этнические и этно-социальные категории: Свод этнографических понятий и терминов. - Вып. 6. - М.: ИЗА РАН, 1995. - С. 131.

⁹ Этнические и этно-социальные категории: Свод этнографических понятий и терминов. - Вып. 6. - М.: ИЗА РАН, 1995. - С. 131.

эреже катары, буканы өлтүрүү менен аяктаган оюн-зоок удаалаштыгы түзөт¹⁰.

Коррида испандык улуттук рухту туюндурган символ болуп саналат. Жалпы жонунан, буканын өзү, айрыкча, анын силует түрүндөгү сүрөтү өлкөнүн маанилүү символу катары кабыл алынат жана аны расмий эмес түрдө Испаниянын желегине гербдин ордуна тартып койгон учурлар арбын кездешет. Заманбап дүйнөдө *коррида* испандык улуттук маданияттын ажырагыс бир бөлүгү гана эмес, сөз болуп жаткан европалык өлкөнүн бүгүнкү образына дал келбесе да, Испаниянын «кызуу кандуулук» менен «жапайы кулк-мүнөздү» туюндурган эл аралык бренди болуп саналуу менен анын маданиятынын негизги символу болуп саналат¹¹.

Ушундай эле маанайдагы мисал катары *Бразилиядагы атактуу карнавалды* атоого болот. Карнавал өзүнө Бразилиянын жан дүйнөсү менен менталитетин камтып, аталган өлкөнүн ар бир жашоочусу үчүн өзгөчө мааниге ээ майрам болуп саналат. Бүткүл дүйнөгө Рио шаарында өткөрүлүп, ашкере кооз, кымбат жана сексуалдык мүнөзгө ээ болгон карнавал кеңири белгилүү. Расмий түрдө 4 күнгө, расмий эмес бир жумадан ашык мезгилге созулган бул майрамдын учурунда бразилиялыктар толугу менен шатыра-шатман майрамдын шарапатына батышат¹².

¹⁰ Көп сандаган изилдөөчүлөр адилет белгилегендей, корриданын тарыхы коло кылымында Пиреней жарым аралында жашап, букага ыйык жаныбар катары сыйынган иберлерге барып такалат. Алгач буканы өлтүрүү ырым гана болуп, ал терең диний мүнөзгө ээ эле. Бирок, XV кылымдын аягында Испания княздыктарынын башы бир мамлекетке биригип, коррида ак сөөк катмардын көңүлүн ачкан оюн-зоокко айланган. Эреже катары, бука менен кабальеро деп аталган жөө жигит, атчан рыцарь, азыр болсо, тореро жекеме жеке чыгып, күч сынашкан. XVI кылымда Испаниядагы бир дагы ири той-топулар корридасыз өтпөй калган. Бука менен жекеме жеке күч сынашуу Мадрид шаарынын Пласа Майор деп аталып, өлкөнүн маанилүү окуялары белгиленген борбордук аянтында өткөн. Бул мезгилде коррида эстетикалык мазмунга сугарылып, испан маданиятынын өзгөчө символуна айланган.

¹¹ Символикалык мааниде басымдуу түрдө кара түскө ээ болгон бука, эреже катары, ажалды, же өлүмдү туюндуруп, аны менен кармашуу өзгөчө жөрөлгөлүү мазмунга ээ болот. Ошону менен катар эле корриданын этикасы букага курмандык катары эмес, атаандаш катары мамиле кылып, анын күчү менен каармандыгына сыйурмат көрсөтүүнү талап кылат. Бул талаптын негизинде этикалык сапаттары менен гана адам өзүнөн бир кыйла күчтүү жаныбарды жеңе алат деген парадокс жатат.

¹² Бир катар изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча карнавалдын негизинде португалдыктар менен кошо Бразилияга келип, «Көңүл жубатуучу күн» («Потешный день») деп аталган майрам жатат. Бул майрамдын маңызын бирин бири суу чачышуу, чийки жумурткалар, жүгөрү жана төө буурчак (фасоль) менен койгулашуу сыяктуу ар кыл ыкмалар менен тамашалап, көңүл ачуу түзгөн. Майрам ар дайым ырлар жана бийлер менен коштолгон. Аз убакыттын ичинде эле португалдыктардын оюн-зоогуна Бразилияга кул катары алынып келинген африка тектүүлөр

Икэбана (сөзмө сөз мааниси «жандуу гүлдөр») деп аталган *япондуктардын* гүлдөрдү кооздоо (аранжировкалоо) өнөрү өлкөнүн *символуна* айланган *спецификалуу этникалык маданиятка* мисал боло алат¹³. Сакталып калган жазма булактарга кайрылсак, *икэбана* гүлдестелерди (букеттерди) жасоо өнөрү (искусствосу) катары Японияда XV кылымда калыптанып, алгач культтук мүнөзгө (диний маңызга) ээ болгон¹⁴. Мында гүлдөр¹⁵ менен гүлдестелер¹⁶ синтоисттик жана

чын ыкластан кошулуп, сөз болуп жаткан тамашалашуу майрамына өз континентинин колориттүү ырым-жырым бийлерин аралаштырып жиберген. Бразилияга Италиядан жер которуп келгендер, өз кезегинде, бул майрамга венециялык карнавалдардын айрым элементтерин жуурулуштурушкан. Ошентип, бразилиялык карнавал кылымдар бою өнүгүп келип, азыркы күндө ал бир эле мезгилде Бразилиянын каада-салты да, символу да болуп саналат. Адатта аны жыл сайын Пасха майрамына бир жума, христиандардын орозо кармоосу менен коштолгон Ышкылуу жума майрамына (Страстная неделя) 40 күн калганда белгилешет.

¹³ Европалык маданияттагы биринчи кезекте гүлдүн сапаты турган гүлдесте (букет) жасоо өнөрүнөн айырмаланып, *икэбана* кандайдыр бир композицияны түзүү максатын көздөйт. *Икэбана* өнөрүндө негизги көңүл линияга, ритмге жана түскө бурулат; композиция сырткы дүйнө менен алакалашууга (контакта болууга) багыт алып, кандайдыр бир мазмунга ээ. *Икэбана* композициясын төмөнкүдөй символикалуу мааниге ээ 3 негизги бутак (же гүл) түзөт: бийик – асман, орточо – адам, төмөн – жер. *Икэбананын* эң башкы эстетикалык принциби болуп материалдын табигый кооздугун (сулуулугун, ажайыптуулугун) аныктай билүү менен байланышкан жөнөкөйлүк (простота) эсептелет. Материалдын табигый кооздугу *икэбана* өнөрүндөгү композициянын асимметриялуулугу, түстөр менен фактуралардын контрасттуулугу сыяктуу өзгөчөлүктөрдү шарттаган.

¹⁴ Гүлдесте жасоо чебери *Икэнобо Сэнкэй* мындай деп жазат: «Эреже катары, *икэбана* өнөрүн тууралуу талаалар менен тоолордо өскөн өсүмдүктөрдүн табигый формаларын көчүрүп алуу шыгы катары кабыл алышат. Бирок, *икэбана* табигый формалардын көчүрмөсү (копиясы), же алардын кичирейтилген формасы (миниатюрасы) эмес. Бир кичинекей бутак менен бир гүлдү биз чексиз космостук мейкиндик менен ченемсиз убакытка жайгаштырып, ага адамдын бүткүл жан дүйнөсүн жуурулуштура билгенде гана *икэбана* жаралат. Мында биздин аңсезимдеги жалгыз гүл түбөлүк жашоону туюндурат» // *Игнатович А. Н.* Чайное действо. - М.: Русское феноменологическое общество, 1997. – С. 234.

¹⁵ *Икэбана* XV кылымда япондук этникалык маданияттын дагы бир уникалдуу көрүнүшү болуп саналган «чай жөрөлгөсү» деп аталган ырым-жырымдын бир бөлүгү катары калыптанган. Чай жөрөлгөсүнүн бир бөлүгү болуп «*тябана*» саналган. «*Тябана*» *икэбана* өнөрүнүн кеңири белгилүү болгон композицияларынан түзүлүшү да, аткарган функциясы менен да айырмаланган жана «чай ичүү бөлмөсүн кооздогон гүлдөр» аталышындагы жаңы кесилген гүлдөрдүн композициясын аташат. «*Тябана*» өнөрүндө жандап турган «жардамчы гүлдөр» да өтө ачык түстөгү жана ири желекчелүү бир гүлдү айырмалап көрсөтүп, ошондой эле ага адамдын көңүлүн бурдуруп, айланадагы баардык нерселерден ошол жалгыз гүлдү айырмалап турушат.

буддалык храмдардагы кудайларга, ошондой эле көзү өтүп кеткен адамдарга тартуу катары кызмат кылган.

Спецификалуу этникалык маданияттын дагы бир мисалы болуп Борбор Азия чөлкөмүнүн Саяно-Алтай маданий-тарыхый аймагында жашаган *тувалыктар, хакастар, алтайлыктар, монголдор*, бул этномаданий зонадан сырткары жашаган *башкырлар* (рудимент түрүндө), *якуттар* жана *бурияттар* сыяктуу элдерде жарым-жартылай символго айланган *тамак менен ырдоо (горловое пение)* эсептелет. Адистердин пикири боюнча тувалыктар гана көп кырдуу жана ар кыл стилдерге бай бул өнөрдү¹⁷ толук кандуу сактап калып, аны өздөрүнүн руханий маданияты менен камыр-жумур жуурулуштура алышкан.

Тувалыктардын тамак менен ырдоо өнөрү биринчи кезекте добуштун кыраатына көңүл бурат. Ырды аткарып жаткан учурда хоомейжи деп аталган ырчы төмөнкүдөй 2 түрдүү добушту чыгара алат: 1) ырдын обону, 2) тажрыйбасыз угуучу кандайдыр бир музыкалык инструменттин күүсү катары кабыл алган добуш. Чындыгында, 2-үн музыкалык инструменттин жардамы аркасында эмес, адамдын көмөкөйүнүн жардамы аркасында чыгат. Борбор Азия чөлкөмүн изилдеген белгилүү окумуштуу Г.Е.Грум-Гржимайло тамак менен ырдоо «адаттан тышкары кубулуш; ырдоонун мындай түрү – музыкалык фраза бүткөндөн кийин..., же жетишээрлик узакка созулган мезгилден кийин өпкөгө абанын жаңы запасын киргизүү мүмкүндүгүн берген диафрагманы башкаруу жөндөмүнө көп убакыттын жана мээнеттин жардамы аркасында ээ болгон өзгөчө чеберлердин адистиги»¹⁸. Ошондой эле ал тувалыктардын тамак менен ырдоосун вокалдык музыканын төмөнкүдөй 3 формасынан турган «сөздөрү жок ыр» деп атаган: «1) музыкалык инструментке караганда ырдын тексти басымдуулук кылат, 2) текст дегеле жок (сөздөрү жок ыр) жана инструмент менен коштолгон добуш *prima* ролун аткарат, 3) ырдын жогоруда аталган 2 түрү өз ара жуурулушуп кетет»¹⁹. Белгилүү этномузыка таануучу Е. В. Гиппиус хоомейжи деп аталган тувалык тамак менен ырдаган чеберлердин

үнүн угуп жатып, аны «тувалыктардын өтө жогору деңгээлде өнүккөн обонунун улуттук өзгөчөлөгү, айрыкча, бир адамдын көмөкөйүнөн 2 түрдүү добуштун чыгуусу өзгөчө таң калтырган»²⁰, – деп жазган. Бүгүнкү күндө музыкалык маданияттын бул феномени Туваны башка дүйнөгө белгилүү кылган брендге айланган.

Этникалык символго айланбаса да, тибеттик маданияттагы *көзү ачыктардын (оракулдардын) салты* өзгөчө *спецификалуу* болуп саналат²¹. Белгилүү болгондой, байыркы замандарда бул салт көп сандаган элдерге мүнөздүү болсо да, бүгүн ал тибеттиктерде гана сакталып калган. Тээ байыркы мезгилдерден тарта эле тибеттиктердин арасында адамдар дүйнөсү менен рухтар дүйнөсүнүн ортосундагы ортомчулук кызматын аркалап келген эркектер менен аялдар бар²². Алардын максаты болуп келечекти алдын ала боолголоп гана тим болбостон, шыпаалуу иштерди жасоо, адамдарды ар кыл кесепеттүү илдеттер менен оору-сыркоолордон сактоо эсептелет²³. Буддалык салт боюнча оракулдар

²⁰ *Кыргыс З.К.* Тувинское горловое пение. – Новосибирск: Наука, 2002. – С. 54.

²¹ Бул оракулдардын басымдуу көп бөлүгү тибеттик өкмөткө кызмат кылып келишет. Алардын ичинде негизги оракул болуп саналган Нейчунга аттуу көзү ачык Далай-ламалардын кудайлары менен сактоочуларынын бири болуп эсептелген Дорже Дракден аттуу ыйыктын атынан сырдуу кабарларды жөнөкөй адамдарга жеткирип турат. Далай-лама IV (1617-1682) Тибеттин диний да, светик да башкаруучусу болуп калганда Дорже Дракден аны менен алгачкы жолу контактка кирген. Анын урматына Далай-лама IV атайы кечилкана (монастырь) куруп, аны Дорже Драйданг Линг деп атаган. Бүгүнкү күндө бул кечилкана Тибеттин Мамлекеттик оракулунун расмий резиденциясына айланган // Автобиография Его Святейшества Далай-ламы Тибета: Свобода в изгнании. – СПб.: Нартанг, 1992. – С. 103..

²² Тибет кечилдери Нейчунга менен Далай-лама ар кыл жолдор менен иш кылса да, алар тибеттик элдин алдында бирдей жоопкерчиликке ээ. Эгерде Далай-лама бейпилдикти камсыз кылган лидер болсо, элдин колдоочусу жана коргоочусу болгон Нейчунга каардуу лидердин кызматын аркалайт. Аталган эки лидердин функциялары окшош болсо да, Далай-лама менен Нейчунганын ортосундагы мамилени капитан менен лейтенанттын ортосундагы мамиле менен салыштырууга болот: биринчиси экинчисинин алдында эч качан жүгүнбөсө, экинчиси биринчисинин алдында ар дайым жүгүнүп турат // Автобиография Его Святейшества Далай-ламы Тибета: Свобода в изгнании. – СПб.: Нартанг, 1992. – С. 103..

²³ Азыркы кездеги Лобсанг Жигма аттуу оракул тууралуу төмөнкүдөй маалымат бар. Анын транс учурундагы денесине Далай-ламанын 13-оракулу болуп саналган Дорже Дракден, башкача айтканда, Нейчунга кирген. Лобсанг Жигма 1984-жылы улгайган жаш куракка жетип, дүйнө салган. Андан кийин 3 жыл бою кечилкана оракулсуз жашаган. Бирок, Далай-ламанын өтүнүчү менен кечилканада көзү өтүп кеткен оракулду кайра чакыруу боюнча атайы ырым-жырымдар өткөрүлө баштаган. Бир күнү кезектеги ырым-жырымдын учурунда өзүнө окшогон башка кечилдер менен кошо дуба кылып олтурган Тубтен Нгодуб аттуу кечил күтүүсүздөн транс абалына түшүп калат. Тибеттик салт боюнча бул көрүнүш кечилдин

¹⁶ «Жардамчы гүлдөрдү» колдонуу аркылуу гана «тябана» жасоого болбойт. Андан айырмаланып, «икэбана» композицияларында гүлдөр бүтүндөй бир «ансамблди» түзүп, көрүүчүлөрдүн баардык гүлдөрдү кабыл алуусун шарттайт. Негизги шарты боюнча «икэбана» композицияларынан кескин айырмаланган «тябана» жасоо маданияты икэбана сымал этникалык символго айлана алган эмес.

¹⁷ Тамак менен ырдоонун (горловое пение) бир же бир нече стилдерин билген башка элдерден айырмаланып, тувалыктар тамак менен ырдоонун 1) хоомей, 2) каргыраа, 3) сыгыт, 4) борбан, 5) эзенги, 6) хунзат, 7) хову каргыраагы жана 8) суг каргыраазы деп аталган 8 стилин жогорку чеберчиликте аткара билишет.

¹⁸ *Грум-Гржимайло Г. Е.* Западная Монголия и Урянхайский край. - Т.1-3. – СПб., 1926. – С. 108.

¹⁹ *Грум-Гржимайло Г. Е.* Западная Монголия и Урянхайский край. - Т.1-3. – СПб., 1926. – С. 108.

конкреттүү адамдардын физикалык денесине кирип алып, башка (тиги) дүйнө менен пикир алмашууну мүмкүн кылган «рухтар» болуп саналышат²⁴.

Эреже катары, *этникалык* жана *улуттук маданиятты* материалдык жана руханий деп аталган түрлөргө бөлүшөт. *Материалдык маданияттын* курамына тарыхка белгилүү болгон мезгил аралыгында кандайдыр бир мейкиндиктин чегинде жашаган эмгек куралдары, от тамызууга көмөк берген нерселер, курал-жарактар, оор нерселерди жылдырууга жана ыңгайлуу абалга келтирүүгө ылайыкташтырылган каражаттар, турак-жайлар жана башка курулуш объектилери, тамак-аш жана ичимдиктер, идиш-аяк жана үй эмереги, кийим-кече, баш кийим, кооздук буюмдары сыяктуу материалдуу буюм-тайымдар менен нерселер кирет. *Руханий маданият* каалагандай адам популяциясынын коллективдүү жана жеке эс-тутумунда жашап, муундан муунга аңгеме, жомок, үлгү түрүндө берилип, жүрүм-турумдун кандайдыр бир формалары түрүндө көрүнгөн маалымат болуп саналат. Руханий маданият чарбалык, коомдук жана үй-бүлөлүк турмуш-тиричилик менен тыгыз байланышкан эмгек кылуу шыктары менен жөндөмдөрү, кулк-мүнөз жана каада-салт, өнөр (искусство) менен элдик чыгармачылыктын ар кыл түрлөрү, диний ишенимдер жана культтар өңдүү салттуу жана туруктуу мүнөзгө ээ компоненттерден турат. Ошону менен катар эле, көп учурда этникалык өзгөчөлүктүн

денесине Нейчунганын руху кирди жана Тубтен Нгодуб тирүү болуп турганда, анын денеси аркылуу ал адамдарга тигил дүйнөдөн кабарларды алып келип турат дегенди туюндурган. Күтүүсүз болгон окуя токтоосуз түрдө Далай-ламага жеткирилип, ал жаңы медиум менен жолугушуп, салтка ылайык ага бир катар кеңештерди, айтсак, буддалык медитациянын өзгөчө түрү болуп саналуу менен 3 айга созулган ритрит каадасын кылууну сунуштаган. Бул каада адамдын акылы менен денесин рух менен контакт жасоого даярдоого көмөк берет. Ошентип, 29 жаштагы Тубтен Нгодуб 1987-жылдын сентябрынан тартып расмий түрдө Тибеттин Мамлекеттик оракулу деп таанылган // Автобиография Его Святейшества Далай-ламы Тибета: Свобода в изгнании. – СПб.: Нартанг, 1992. – С. 103..

²⁴ Өзгөчө маанилүү иштерди чечүүдө Далай-лама милдеттүү түрдө Нейчунга менен кеңешет. «Мен аны менен жылына бир нече жолу кездешип турам, - деп жазат Далай-лама XIV. Албетте, заманбап адамдар үчүн бул адаттан тыш көрүнүш. Ал тургай айрым тибеттиктер да, айрыкча, өзүн «прогрессивдүү» деп атагандар, маалымат алуунун мындай байыркы методун колдонушуна каршы чыгышат. Бирок, мен муну мен берген ар бир суроого оракул туура жооп бере алаарын текшерүү максатында кылам. Жалгыз гана оракулдун кеңештерине таянам деп айта албайм. Мен өз абийрим менен кандай кеңешсем, оракулдун пикирин да ошондой максатта сурайм. Мен кудайды өзүмдүн «жогорку палатам» деп эсептейм. Төмөнкү палатаны Кашаг (Парламент) түзөт. Башка лидерлер сыяктуу эле менен мамлекеттик маселелер б-ча чечимдерди кабыл алууда 2 палата менен тең кеңешем. Айрым учурда менен Нейчунганын кеңешине кошумча катары анын айрым көзү ачыктартыктарына көңүл бурам» // Автобиография Его Святейшества Далай-ламы Тибета: Свобода в изгнании. – СПб.: Нартанг, 1992. – С. 103.

(спецификанын) алып жүрүүчүсү катары кесипкөй руханий маданият (профессиональная духовная культура), ири алдыда, көркөм маданият эсептелет.

Материалдык маданияттын объектерине карата төмөнкү мисалдарды келтирүүгө болот. Айтсак, пирамида сымал чатырчалуу турак-жайлар грузиндерде «глхатун» деп аталса, азербайжандарда ал «гарадам» деген аталыш менен белгилүү. Сөз болуп жаткан турак-жайдын формасы дээрлик иденттүү болсо да, ал ар бир этнос тарабынан ошол этностун өзүнө гана таандык спецификалуу маданият катары кабыл алынат. Ушундай эле көрүнүш Борбордук жана Орто Азиянын көчмөн элдеринин арасында кеңири тарап, кийиз *боз үй* деген атка ээ салттуу турак-жайга да тиешелүү. *Боз үйдүн кийизин* монголдор «гэр», казактар «кийз», кыргыздар «үзүктүрдук» деп аташат да, кеп болуп жаткан ар бир эл кийиз турак-жайды ойлоп табууда өзү гана зор салым кошкон деген пикирде. Ар бир этностун мындай түшүнүмдөрүнүн реалдуу этиологиясы чоң маңызга ээ эмес болсо да, элдик этиология боюнча ар бир этнос мындай кубулуштарды өзүнө гана таандык, ал эми башка этностор аны бизден оодарып алды деп билишет.

Айта кетчү жагдай, айрым атайылап оодарылып, көчүрүлүп алынган кубулуштар менен элементтер да этникалык маданиятка интеграциялана, жуурулуша алат. Айтсак, *Япониянын* түштүк аймактарындагы *касүтэра бисквити*, *тэмпура* (клярда даярдалып, фритюрада куурулган балык, деңиз азыктары жана жашылчалары) деп аталган ар кыл тамаш аштар XVI-XVII кылымдарда *португалдыктардан* атайылап оодарылып алынганына карабастан, бүгүнкү күндө *түштүк япондордун жергиликтүү этникалык маданиятына* кирип, Япониянын локалдык масштабдагы *улуттук символу* болуп саналат.

Ушундай эле мисалды *италиялыктардын спагеттисине* карата да айтса болот: спагеттилерди жасоо рецепти XIII кылымдын аягында Марко Поло башында турган *италиялык кечилдер (монахтар)* тарабынан *Кытайдан* алынып келинген. *Кытайлардын чүчбармакты (пельмени)* жасоо ыкмасы *коңиу элдер*, алардын ичинде, *орустар* тарабынан чын ниеттен кабыл алынып, бүгүнкү күндө «*сибирь чүчбармактары*» («*сибирские пельмени*») орус ашканасынын маңыздуу символдорунун бири болуп саналат. Бир кездерде *Түштүк Америкадан* Орусияга Петр I тарабынан алынып келинген *картофель (картошка)* орусиялыктардын азыктануу рационунан бекем кирип калган. Бүгүнкү күндө *орус ашканасына* таандык тамак аштарды *картошкасыз* элестетүү эч мүмкүн эмес.

Этникалык маданияттын руханий кубулуштары менен *көрүнүштөрү* бир эле этнос менен чектелүүсү милдеттүү эмес. Алар бир катар этносторго да мүнөздүү болуусу мүмкүн. Бирок, ошол маданий кубулуштар менен көрүнүштөрдү берилген этнос кандайча түшүнөт, алар адамдар менен кандай эмоционалдык жана символикалуу байланышка ээ деген суроого жооп берүү өзгөчө

мааниге ээ. Айтсак, «Калевала» деп аталган белгилүү карелиялык-финндик поэтикалуу эпос бир эле мезгилде бир нече этносторго таандык. Эпос *рун* деп аталган 50 ырдын жаралуу мезгилин так кесе эмес, болжолдоп гана аныктоого болот. Бирок, алардын басымдуу бөлүгү Балтика деңизинин чыгыш жээктеринде католицизм үстөмдүк кылган мезгилде, башкача айтканда, орто кылымдын аягы менен Жаңы доордун башында жаралганы эч күмөнсүз. Рундардын негизине коюлган материал ар кыл мазмунга ээ. Негизинен алардын өзөгүн *германдык тек* жана *финн-угордук текке* ээ эмес элементтер, ошондой эле католикттик орто кылымдагы жомоктор менен жуурулушкан *финндик* жана *эстондук кеп өнөрүнүн сюжеттери* түзөт. Белгилүү болгондой, орто кылымда мекенине карай, андан соң билим алып жаткан мектебине карай узак жол баскан школярлар каникул учурунда ырлардын жардамы аркасында өздөрү баш маанек кылчу убактылуу жай менен тамак-аш табышчу. Фольклордук салтка Калевала деп жалпы аталган элдик ырлар ушундай жол менен кирген. Калевала элдик каармандар жашаган жана иш-аракет кылган эпикалык өлкө болгон.

«Калевала» деген аталыштагы элдик ырлар бүгүнкү күнгө чейин Карелиянын түндүгүндө, Карелия менен Финляндиянын ортосундагы чек ара бойлой, Карелия моюнчасында, Орусиянын Ленинград областынын деңиз бойлогон жээк зоналарында, ошондой эле Эстонияда сакталып, *финндер* менен *карелдердин* гана эмес, *эстондордун* да этникалык маданиятынын өзөгүн түзөт.

Борбордук жана Чыгыш Азия элдеринде кеңири жайылып, оозеки жана жазма жомоктордун эпикалык цикли болуп саналган «*Гэсэриада*» да бир эле мезгилде бир нече элдерге таандык. Гэсэр (Гесер, Гэсэр-хан) *тибеттиктердин*, *монголдордун* (алардын ичинде буряттар менен калмактардын), ошондой эле бир катар *түрк* (саларлар, сары уйгурлар, тувалыктар, алтайлыктар) жана *тибет-бирма элдеринин* эпосунун башкы каарманы болуп саналат. Изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча аталган жомоктордун алгачкы өзөгү *түндүк-чыгыш Тибетте* жаралган. Башкы каарман Гэсэр тууралуу жомокторго ылайык башкаруучусу жок Лин мамлекетине Асман өкүмдарынын (Теңирдин) 3 уулунун бирөө жиберилет. Ошентип, Кудай уулу Лин мамлекетинде нарктуу княздын үй-бүлөсүндө Джору аттуу ысымга ээ, бирок, кебете-кешпири өтө суук, мурдунан чимкириги токтобогон наристе

кебетесинде туулат. Бала кезинде эле бул наристе керемет жөндөмдөргө ээ болуп, ар кыл шайтан-шабырларды жок кылат, Другмо (Рогмо-гоа, Урмай-гохон) аттуу сулуу кызга, Лин мамлекетинин тактысы менен байлыктарына ээ болу максатын көздөгөн ат чабыштарда женишке жетет. Андан соң ал Асмандагы Кудурети Күчтүү атасынан керемет тулпар алып, өзүнүн чыныгы келбетине келип, Гесер аттуу ысымга ээ болот.

Баардык версияларда Гэсэр универсалдуу сактоочу, колдоочу түндө көрүнөт; ал амалкөйлүк менен сыйкырга көп кайрылат; эреже катары, анын күрөшү баатырдык эмес, «шамандык» мүнөзгө ээ (душмандардын жанын кармап алып, андан соң аларды жок кылуу). Шамандык ырларда Гэсэр аттуу «дүйнөнүн 10 өлкөсүндө 10 жамандыкты талкалап жок кылган» керемет баатыр айрым учурда бурхан же тенгри деп аталат, аны аппак аскалуу бийик тоонун чокусунда, булуттар менен тумандан жасалган үйдө жашаган Асман Эсинин уулу деп аташкан.

Ошентип, «Гэсэриада», жалпы жонунан, жогоруда аттары аталган элдердин идеалдуу мамлекет жана адилет башкаруучу тууралуу таттуу кыялдарын чагылдырат. Бүгүнкү күндө бул эпостун *тибеттик*, *монголдук*, *буряттык* жана *калмактык* деп аталган варианттары белгилүү.

Адабияттар:

1. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - М.: Наука, 1983. - С. 181.
2. Грум-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. - Т.1-3. - СПб., 1926.
3. Елаева И.Э. Теоретические подходы к изучению этнической идентичности в отечественной науке // Этнологические исследования. - Вып.1. - Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2000.
4. История Тувы: В 2 т. 2-е изд., перераб. и доп. / под общей ред. С. И. Вайнштейна, М.Х. Маннай-оола. - Т. 1. - Новосибирск: Наука, 2001.
5. Решетов А.М. Гетерогенность как перманентное состояние этноса: Этнос и его подразделения // Этнос и его подразделения. - М.: Наука, 1992. - С. 134.
6. Снежкова И.А. К проблеме изучения этнического самосознания у детей и юношества // Советская этнография. - 1982. - №1.
7. Этнические и этно-социальные категории: Свод этнографических понятий и терминов. - Вып. 6. - М.: ИЗА РАН, 1995.

Рецензент: д.пед.н. Муратов А.Ж.